

De minister en de drie van Breda

Minister van Agt.

Dat deze brief anoniem is vind ik zelf heel erg, maar van u wil ik geen brief terug ontvangen.

U denkt een menselijk werk te doen, maar u doet het meest onmenselijke wat u zou kunnen doen, namelijk de weg vrij maken voor nieuwe pogroms.

Met de o zo goede Nederlanders die juichend de vrijheid van de misdadigers zullen begroeten in de mening dat ze daarmee hun schuldige geweten zullen ontlasten, heb ik diep medelijden!

De grote stapel brieven vol van angst van mijn moeder, 80 jaar, broer, twee zusters met echtgenoten en hun negen kinderen waarin ze alle ellende die zij doorstaan moesten beschrijven, voordat ze allen in de gasovens gingen, heb ik bewaard, en dat is goed, want als één mens ze moet lezen, dan bent u het. Ik ben 75 jaar. Na mijn overlijden worden ze u gezonden, misschien dat u dan begrijpt welk verraad u heeft gepleegd aan honderdduizenden onschuldige mensen en kinderen.

De schrijver had zijn of haar davidster erbij gestopt ...

De brief is er een uit duizenden. Vier verhuisdozen vol over hetzelfde onderwerp bevinden zich in het archief-Van Agt in Nijmegen: 'De drie van Breda I, II, III en IV'. Vrijwel alle brieven zijn geschreven in de maanden februari en maart 1972. De meeste zijn genummerd en zitten in mappen 'pro' en 'contra', soms met begeleidend ambtelijk schrijven of voorzien van de krabbel 'niet beantwoorden'. Een deel bereikte Van Agt via minister-president Biesheuvel of was gericht aan koningin Juliana en meteen doorgestuurd naar Justitie.

In de dozen zitten ook knipsels, tijdschriftartikelen en stapels briefkaarten, gebundeld met elastiekjes. Veel brieven beslaan meerdere kantjes en beginnen met: 'Hoewel het niet mijn gewoonte is ingezonden brieven te schrijven ...' of een variant daarop. Het aantal scheldbrieven

en bedreigingen is aanzienlijk. Aan sommige brieven zijn foto's toegevoegd van slachtoffers van concentratiekampen.¹

Op 16 februari 1972 had Van Agt de Tweede Kamer laten weten dat hij van plan was de laatste gevangen Duitse oorlogsmisdadigers vrij te laten: Aus der Fünten, Fischer en Kotälla. De drie hadden levenslang, maar de minister meende dat verdere voortzetting van hun straf, na bijna 27 jaar, 'geen in onze strafrechtspleging erkend doel' meer kon dienen. Eerder die dag hadden Van Agt en Biesheuvel alle fractieleiders gevraagd een schatting te geven van het aantal voor- en tegenstanders in de eigen fractie. Een optelsom leerde dat een zeer ruime meerderheid van de Kamer achter het kabinet stond.²

Bijzondere gratie

Bijna twee jaar daarvóór, in april 1970, leverde student rechten Wim Nouwen zijn eindscriptie in bij professor Van Agt: 'Commentaar op de antwoorden van acht gevraagden: Wat moet er met de "Drie van Breda" gebeuren.' De scriptie behelsde een analyse van een speciale aflevering van *Achter het Nieuws*, uitgezonden op 27 augustus 1969. Daarin was acht prominente Nederlanders gevraagd of 'de drie' moesten worden vrijgelaten.³ Aanleiding voor de *special* was het bericht dat minister van Justitie Polak, Van Agts voorganger, de Tweede Kamer had gepolst over eventuele vrijlating. In de kantlijn staan potloodstreepjes van Van Agt en de opmerking: 'Zou de Kroon geen gratie kunnen geven, als de bijzondere rechter uitsluitend vergeldend heeft gestraft?' In de slotzin stelde Nouwen dat de werkelijke oorzaak dat ze nog vastzaten 'in schaamrood verzwegen' werd. Nederlanders die in de oorlog passief waren geweest, zouden de eigen 'schuld' als het ware hebben afgeschoven op 'de drie'.

Vijf van de acht 'gevraagden' uit *Achter het Nieuws* waren overigens vóór vrijlating. Onder hen Jacques Presser, bekend van het boek *Ondergang* over de vervolging van de Nederlandse joden. Hij verklaarde, alles afwegende, 51 procent vóór en 49 procent tegen te zijn.⁴

Via de scriptie werd Van Agt direct geconfronteerd met het vraagstuk van 'de drie'. Levenslange gevangenisstraf vloekte met zijn ideeën over humanisering van het strafrecht. Een cijfer voor de scriptie is niet teruggevonden. Het was in elk geval een voldoende, want niet lang daarna haalde Nouwen de meestertitel en twee jaar later – in 1972 – was hij al werkzaam als advocaat, onder anderen van ... Kotälla.⁵

In de kantlijn refereerde Van Agt aan de bijzondere rechter en het geven van gratie door de Kroon. Het eerste sloeg op de vijf Bijzondere Gerechtshoven en de Bijzondere Raad van Cassatie, ingesteld na 1945 ter berechting van zware oorlogsmisdadigers – minder zware gevallen werden behandeld door negentien tribunalen.⁶ Gratie wilde zeggen dat (een deel van) een opgelegde straf werd omgezet of kwijtgescholden. Gratie was geen recht, maar een ‘prerogatief van de Kroon’. Een veroordeelde moest daartoe een verzoek indienen bij de koningin. Zij verleende gratie als gunst, onder verantwoordelijkheid van de minister van Justitie. Van ‘herberechting’ was geen sprake. Het instrument beoogde pertinente onrechtvaardigheden op te heffen (kort na de oorlog werd men voor hetzelfde vergrijp veel strenger gestraft dan in de periode daarna), ondoelmatig straffen tegen te gaan en de toepassing van het strafrecht zo humaan mogelijk te laten zijn, bijvoorbeeld door rekening te houden met de leeftijd en de gezondheidstoestand van de gedetineerde.⁷

Het probleem van deze ‘koninklijke genade’ was de aantasting van het rechtsgevoel van de slachtoffers en hun nabestaanden. Gratiëring, opjarenstelling – omzetting van levenslang in een vrijheidsstraf van enige jaren – en vrijlating was de ene kant van de medaille; extra leed voor tienduizenden de andere. Verder was het onbevredigend dat gratie als het ware uit de lucht kwam vallen. Beslissingen werden achter de schermen genomen. Het parlement werd er pas achteraf mee geconfronteerd. Waarom deelde Van Agt de Kamer op 16 februari 1972 dan mee dat hij ‘de drie’ wilde vrijlaten?

Franz Fischer was schuldig aan de deportatie van 30.000 joden uit Den Haag naar Westerbork en de mishandeling van verdachten van hulp aan joodse onderduikers; Ferdinand aus der Fünthen had deelgenomen aan de deportatie van Amsterdamse joden naar Westerbork en Polen, het op transport stellen van patiënten en staf van joodse psychiatrische inrichtingen en het onder dreiging van deportatie afdwingen van ‘vrijwillige’ sterilisatie.⁸ Joseph Kotälla was een notoire beul uit kamp-Amersfoort, schuldig aan mishandeling en moord.

Alle drie werden eind jaren veertig veroordeeld tot de doodstraf. Fischer en Aus der Fünthen verzochten gratie, maar het kabinet wees dat af. Beide afwijzingen wachtten daarna op ondertekening door het staats-hoofd. In 1950 kreeg minister van Justitie Struycken van koningin Juliana te horen ‘dat zij ernstige gewetensbezwaren had tegen de doodstraf en moeite had door haar handtekening medeverantwoordelijkheid te nemen’. De minister stemde er uiteindelijk in toe de doodstraf via gratie

om te zetten in levenslang. Een halfjaar later werd Kotälla verminderd toerekeningsvatbaar verklaard en gegratieerd: ook hij kreeg levenslang.⁹

Struycken was ervan uitgegaan dat levenslang maximaal twintig jaar gevangenisstraf betekende. Een van zijn opvolgers doorkruiste dit door aan de laatste doodstrafgratiëring – van Willi Lages in 1952 – de voorwaarde te verbinden dat levenslang gestraften niet op jaren konden worden gesteld. Desondanks ontwikkelde zich in de loop van de jaren vijftig een consistent beleid waarbij oorlogsmisdadigers gelijkgesteld werden met gewone misdadigers wat betreft het regime van strafreductie en voorwaardelijke invrijheidstelling. Levenslang gestraften werden daarna stelselmatig op jaren gesteld.

Begin jaren zestig waren de zwaarste gevallen aan de beurt. De regering was niet onder de indruk van de toenemende protesten, totdat zij geconfronteerd werd met de ophef over een artikel waarin de hoogleraren Van Bemmelen en Pompe vrijlating bepleitten. Dat artikel had een averechts effect. Eind 1964 werden de gratieverzoeken van de laatste ‘vier van Breda’ – de genoemde drie plus Lages – afgewezen. De volgende jaren werd de publieke opinie steeds gevoeliger voor het onderscheid tussen goed en fout in de oorlog, mede onder invloed van *De Bezetting*, de televisieserie van Loe de Jong, en populaire boeken als Pressers *Ondergang*. De vier van Breda werden tot symbolen van de nazi-terreur.¹⁰

In 1966 werd Lages de grens overgezet in het kader van een strafonderbreking. Hij was ziek en zou niet lang meer te leven hebben. Na een operatie herstelde hij tóch. Lages stierf als vrij man in Duitsland op 2 april 1971 – een slag voor het ministerie van Justitie en veel Nederlandse oorlogsslachtoffers.¹¹

In 1969 wilde minister Polak de andere drie vrijlaten, maar de Hoge Raad gaf geen positief advies. Polak peilde vervolgens of hetzelfde kon worden bereikt via een nieuwe wettelijke regeling van voorwaardelijke invrijheidstelling voor levenslang gestraften. Dat leidde tot een golf van publiciteit waarin voor- en tegenstanders over elkaar heen buitelden. De minister kreeg een meerderheid achter zich, maar vond de bezwaren van tegenstanders te groot en zag ten slotte van het plan af. KVP-Kamerlid Theo van Schaik nam het initiatief over in een door hem ingediende motie. Dat leidde tot emotionele reacties. Spandoeken met ‘Nazimoordenaars nooit meer vrij’ werden vanaf de publieke tribune ontrold. Polak waarschuwde voor een slepend proces dat de bevolking maandenlang verdeeld zou houden. Onder zware druk trok Van Schaik zijn motie in.¹²

‘Ten eerste ben ik een ariër’

Van Agt was nog maar luttele weken minister toen hij zich in een interview in *Elsevier* liet ontvallen: ‘Ik vind het moeilijk te verdedigen waarom een beginsel, dat door de overgrote meerderheid van ons volk wordt aanvaard, namelijk dat elke gevangenisstraf uitzicht moet bieden op terugkeer in de maatschappij, op de oorlogsmisdadigers niet van toepassing zou zijn.’¹³ Dat standpunt sloot nauw aan bij dat van Van Schaik én bij dat van de progressieve strafrechtshervormers van de Coornhertliga. Van Agt ruim dertig jaar later:

Ik begreep heel goed dat ik een hachelijk onderwerp bij de kop had en dat dat een hele moeilijke operatie zou worden. Als jong hoogleraar strafrecht had ik alle bewegingen die zich in strafrechtwetenschappelijke zin in deze zaak voordeden gevolgd. De hoogleraren Van Bemmelen en Pompe hadden daarvoor al hartstochtelijk voor vrijlating gepleit. In de kring van strafrechtbeoefenaren was dit een veelbesproken onderwerp waarover zich stellige meningen hadden gevormd.

De opvatting pro-vrijlating van de nieuwe minister kreeg weinig publiciteit, tot zich een berucht geworden incident voordeed. Van Agt herinnert zich dat als volgt. In september 1971 was er een kennismakingsbijeenkomst met de pers in de werkkamer van de minister:

Afijn, u ziet het helemaal voor zich: een genoeglijke *party* op Justitie, groepjes van drie of vier met elkaar keuvelende mensen, een glas sherry in de hand, de jonge nieuwbakken minister trippelt van het ene groepje naar het andere. Hij krijgt een vraag hier, een opmerking daar, een notitie ginds, en gaat improviseren. En in die ambiance viel, misschien na het tweede of het derde glas sherry, dat ongelukkige woord.

Van Agt werd opnieuw gevraagd naar ‘de drie’ en legde uit dat hij het moeilijk vond redenen te vinden hun gevangenhouding voort te zetten. De rest van zijn antwoord werd als volgt gereconstrueerd: ‘Met een voorstel tot vrijlating zal ik het moeilijker krijgen dan mijn voorganger. Ten eerste ben ik een ariër, wat mijn voorganger niet was, en ten tweede een veel jongere, die de oorlog weinig bewust heeft meegemaakt.’¹⁴

Een van de journalisten bracht de passage in de openbaarheid. Een storm van protest was het gevolg: ingezonden brieven, dreigementen en Kamervragen. Van Agt moest zijn collega’s in het kabinet beloven dat

hij bij de beantwoording daarvan niet zou vooruitlopen op een standpunt over 'de drie'. Als excuus voerde hij aan dat het een informele bijeenkomst betrof. Hij had nooit kunnen denken dat 'ariër' de voorpagina's zou halen. Van Agt antwoordde de Kamer dat hij zijn woordgebruik in hoge mate betreurde. 'Ik ben er ten volle van overtuigd dat persoonlijke omstandigheden van een bewindsman geen enkele rol mogen spelen bij de beslissingen die hij neemt of voorbereidt. Voor mijn ambtsvoorganger is dit ongetwijfeld ook een vast richtsnoer geweest.'¹⁵ Dertig jaar later licht hij toe:

Dat heb ik heel dierbaar opgeschreven uit puur respect voor Carel Polak. Maar niemand weet helemaal van zichzelf in hoeverre hij of zij wordt bewogen door ervaringen in het onderbewuste, of door wat je zelf of in je naaste familie hebt meegemaakt. Meestal kun je niet eens nagaan hoe die krachten werkzaam zijn geweest. Zo bezien is het voor een joodse minister – denk ik – nog heel wat moeilijker om zo'n beslissing te nemen dan het voor een niet-joodse minister veelal zal zijn.¹⁶

Het incident was een schok voor Van Agt. Hoe had men zo slecht van hem kunnen denken? Veel van zijn onbevangenheid was hij meteen kwijt. Geheel onverwacht ontving hij later – in augustus 1974 – een brief van de journalist die het woord naar buiten had gebracht. 'Voor de ellende die de hele affaire met zich heeft meegebracht bied ik u mijn oprechte excuses aan, in de hoop dat u die ook op dit tijdstip nog wilt accepteren', schreef deze. Van Agt antwoordde:

Ik wist niet dat het heilloze bericht door Uw toedoen in de publiciteit is gekomen en ik was daarover – eerlijk gezegd – verontwaardigd. Strikt formeel gesproken was die verontwaardiging wellicht ongegrond want het was een bijeenkomst met vertegenwoordigers van de parlementaire pers en hetgeen daar besproken werd, lag niet onder embargo of vertrouwelijkheid. Niettemin bestaan woorden niet louter op zichzelf, maar ontlenen zij hun betekenis, kleur en lading goedgevoel aan de omstandigheden waaronder, het verband waarin en de wijze waarop zij worden gesproken. Dat ik dit op zichzelf onzalige woord heb gebezigd in kennelijke zelfspot tijdens een babbel in een kleine kring, waarin zich als vanzelf een kameraderie ontwikkelde die toch een soort confidentialiteit opriep, is daarbij niet kenbaar geworden en dat kan ook niet wanneer men één woord isoleert en aldus onder het publiek werpt. Deze publicatie heeft veel onheil gesticht en dat zeggend denk ik waarlijk niet in de eerste plaats aan mijzelf. Hoe het ook zij, ik waardeer het dat U Uw

brief heeft geschreven en beschouw het incident tussen ons hiermee voor gesloten.¹⁷

Terugblikkend vult Van Agt aan: 'Zelfspot is een stijlform waar ik heel sterk in ben en die ik ook in hoge frequentie beoefen. Maar hier ging het fout. Dat woord werd uit zijn context gelicht, het werd ook uit de context van die ambiance gelicht, en zo op de voorpagina van de kranten gekwakt. Nou, dan heb je een reddeloze zaak.'¹⁸

De publiciteit rondom de opvattingen van Van Agt gaf Fischer, Aus der Fünt en Kotälla nieuwe hoop. Op 24 september 1971 meldde Van Agt de ministerraad dat er nieuwe gratieverzoeken waren ingediend. Hij had de geestelijke raadsliden van 'de drie' gevraagd te bewerkstellingen dat zij hiermee nog enige maanden zouden wachten. Biesheuvel stelde voor 'binnen afzienbare tijd' een standpunt te bepalen. Het was volgens hem ook noodzakelijk hierover contact op te nemen met de leiders van de vijf regeringsfracties.¹⁹

Raadpleging van de Kamer: een fatale toezegging?

Bij de behandeling van de Justitiebegroting door de Tweede Kamer op 28 oktober deelde Van Agt mee dat er nieuwe gratieverzoeken waren ingediend – de demarche via de raadsliden had kennelijk weinig effect gehad. De verzoeken waren voorgelegd aan de bevoegde rechterlijke colleges, die rapport zouden uitbrengen aan de koningin. Daarover zou het kabinet zich later een oordeel moeten vormen. Van Agt zegde de Kamer toe dat hij zich 'te zijner tijd desgewenst gaarne gereed (hield) om, evenals mijn ambtsvoorganger, met de vaste Commissie of met de Kamer van gedachten te wisselen over de gratieaspecten'.²⁰

In eerste termijn was gebleken dat er grote verdeeldheid in de Kamer heerste. Van Schaik herhaalde zijn eerdere standpunt. vvd-woordvoerder Aart Geurtsen – tevens voorzitter van de vaste commissie voor Justitie – verklaarde dat zijn fractie tegen een wettelijke regeling was. De juiste weg liep volgens hem via gratie, hoewel zijn partij daarvan geen voorstander was. Een meerderheid van de pvdA-fractie sprak zich bij monde van Joop Voogd uit tegen vrijlating, en al helemaal als dat via gratie buiten de Kamer om zou gaan. Justitielwoordvoerder Hein Roethof vertolkte het minderheidsstandpunt: vóór vrijlating, maar tegen her-

opening van de discussie als de minister niet met nieuwe argumenten kwam.²¹

In tweede termijn vroeg Roethof hoe de Kamer betrokken zou worden bij de verdere afhandeling van de gratieverzoeken. 'Wij beleven naar ik hoop niet (...) dat betrokkenen plotseling op straat staan en dat wij er in de Kamer alleen maar wat over mogen nakaarten, nadat wij het bericht in de krant hebben gelezen.' Van Agt stelde hem gerust:

Wanneer de tijd van beslissen is aangebroken, zal ik over de algemene aspecten van gratieverlening dan wel wettelijke regeling van voorwaardelijke invrijheidsstelling van levenslang gestraften gaarne met de Kamer beraadslagen. Dit geldt niet voor de individuele aspecten van een veroordeelde afzonderlijk, maar voor het algemene gevoel van het parlement ten aanzien van de vraag, hoe in dit vraagstuk zou dienen te worden opgetreden, gesteld dat het beleid op vrijlating zou worden gericht.

Roethof bleef aandringen. Hij wilde juist weten hoe het zat met de *incidentele* beslissingen. Na alles wat de afgelopen twee jaar over 'de drie' was gezegd, zou het volgens hem onjuist zijn als buiten de Kamer om werd beslist. Van Agt hield voet bij stuk. Hij was niet bereid 'met de Kamer vooraf te overleggen over een hoogst individuele gratieverlening in een hoogst individueel geval', wél over de algemene aanpak. Anneke Goudsmit (D'66) vroeg of zich onder Van Agt een herhaling zou kunnen voordoen van het geval-Lages. De minister beaamde dat. Elberta Haars (CHU) verlangde meer inspraak van de Kamer. Van Agt antwoordde: 'Over een eventuele collectieve gratieverlening zal ik nooit op eigen gelegenheid een beslissing nemen. Ik zal daaraan altijd vooroverleg met de Kamer vooraf laten gaan. Daarmede is het probleem naar mijn mening verbijzonderd.'

Meteen volgden interrupties van Ko Wierenga (PvdA) en Van Schaik. Zij beschuldigden Van Agt ervan terug te komen op de 'toezegging' van zijn voorganger dat vrijlating vooraf in het parlement zou worden besproken – Polak had aanvankelijk immers gekozen voor een wetsvoorstel, gesteund door de Kamer. 'Collectieve gratie' betekende in feite een stap terug: het besluit zou dan niet worden genomen voor of in overleg met de Kamer, maar daarna op eigen houtje. Volgens Van Schaik was gratie bovendien een individuele zaak. Daarop ontstond enige spraakverwarring over het onderscheid tussen 'collectieve gratie' en algemene aspecten van individuele gratie. Van Agt herhaalde dat hij niet vooraf wilde spreken over individuele gevallen. Roethof wees ten slotte op de toe-

zegging dat 'collectieve gratieverlening' óók met de Kamer zou worden besproken.²²

Eén bepaald moment in dit debat staat in het geheugen van Van Agt gegrift: Van Schaik zou hem plotseling de argeloze vraag hebben gesteld of hij bereid was de Kamer vooraf te raadplegen als een beslissing op stapel stond. Dat bracht hem in een onmogelijk parket. Binnen een *split-second* moest Van Agt beslissen, zonder een spoor van aarzeling, want de materie was explosief. Hij kon toen geen kant meer op, alleen nog maar ja zeggen.²³

Het probleem van deze herinnering is dat de vraag van Van Schaik en het *split-second*-antwoord niet in de *Handelingen* voorkomen. Van Agts geheugen laat hem in dit geval in de steek. Wat er gebeurde was dat een handvol Kamerleden – inclusief Van Schaik – de minister aan het eind van het debat het vuur na aan de schenen legde, waarna Roethof de 'toezegging' vastpinde. Indertijd werd dit in de pers ook beschouwd als een 'slijper' tijdens een fel interruptiedebat.²⁴ Van Agt verdedigde zijn eerste begroting en dit was ook een soort test: hoe ver kon de Kamer gaan? Men liet het progressieve buitenbeentje van het kabinet-Biesheuvel spits-roeden lopen.

Staatssecretaris Grosheide kan zich desgevraagd de toezegging – aan Van Schaik of Roethof – nog herinneren. Hij denkt niet dat Van Agt vooraf van plan was geweest dit te doen. Grosheide zelf kon zich tijdens het debat niet veroorloven de minister te waarschuwen. Maar misschien had Van Agt de concessie aan de Kamer toch al in zijn hoofd voordat hij aan het debat begon. Ze kwam namelijk niet uit de lucht vallen. Ten eerste had Polak in 1969 de verwachting gewekt dat de Kamer vooraf zou worden geïnformeerd en ten tweede had Biesheuvel in de ministerraad gezegd dat de fractieleiders van de regeringspartijen van tevoren moesten worden ingelicht. Voor Van Agt persoonlijk speelde daarbij nog iets anders:

De emotioneel-psychologische context was dat mijn bereidheid en vermogen tot militantie in deze zaak al was aangetast door de ariër-kwestie. Ik heb waarschijnlijk gedacht: 'Ik kan hier niet aan ontkomen, het ligt zo voor de hand dat ze dat vragen, dus laat ik dat maar toezeggen, want als ik dat niet doe dan breekt de hel aanstonds en ter plekke los.'²⁵

Staatsrechtelijk was de toezegging onnodig en bemoelijkte zij de oplossing van het probleem. Politiek gezien kon de minister er nauwelijks omheen.

Op 7 januari 1972 deelde Van Agt in de ministerraad mee dat de verwachte adviezen waren binnengekomen. De hoogste rechtscolleges hadden – voor het eerst – ‘positief en eenstemmig’ geadviseerd. Van Agt wilde er vaart achter zetten, maar stuitte op onverwacht verzet in de ministerraad. Hij had een brief opgesteld die hij meteen naar de Kamer wilde sturen, in overeenstemming met de ‘toezegging’ van 28 oktober. Onder druk van een deel van het kabinet werd de publicatie ervan over de behandeling van de Justitiebegroting door de Eerste Kamer heen getild. Dat kwam neer op uitstel van ongeveer vier weken. Afsproken werd tegelijk met het uitkomen van de brief *alle* fractievoorzitters te consulteren.

Daarna werd nog lang en stevig gevochten over de inhoud. Van Agt was vóór gratiëring en wees op de adviezen. Schmelzer waarschuwde dat diverse fracties verdeeld waren over vrijlating, Geertsema bepleitte een wetsvoorstel en Udink had er bezwaar tegen de Kamer vooraf te informeren. Toen hij vroeg wat er precies in de brief stond, las Van Agt de tekst voor. Daarop sloeg de twijfel toe bij Biesheuvel: ‘Elk woord zal heel zorgvuldig moeten worden bekeken, aangezien ieder van de bewindslieden problemen met deze kwestie heeft.’ Van Agt lichtte toe dat de regering zich niet definitief kon vastleggen op gratie, omdat dat in strijd was met het overleg dat hij de Kamer had toegezegd. Als het kabinet zou besluiten ‘de drie’ zonder overleg de grens over te zetten, dan zou hij wellicht met een motie van afkeuring worden geconfronteerd en moeten aftreden. De verwarring sloeg toe en de *Handelingen* moesten er zelfs op worden nageslagen om te bepalen wat Van Agt precies had beloofd. Udink en Geertsema bleven van mening dat Van Agt in strijd handelde met het grondwettelijke prerogatief of voorrecht.²⁶ De beslissing werd een week uitgesteld.

Opmerkelijk was dat Van Agt de toezegging die hij de Kamer had gedaan gebruikte om tegenstanders in het kabinet onder druk te zetten. Was er dan toch sprake van een vooropgezet plan? Een plan dat getuigt van politieke sluwheid? Dat kan, maar is niet waarschijnlijk: op 28 oktober beschikte Van Agt nog niet over de rechterlijke adviezen.

Op 11 januari schreef Van Agt een uitvoerige brief aan Biesheuvel, waarin hij aangaf geen duimbreed te zullen wijken. Ten eerste placht Justitie eenstemmige gratieadviezen te volgen en daarnaast was er de toezegging aan de Kamer. ‘Hieruit volgt dat ik de gratieverlening niet tot een fait accompli kan maken, zonder de geïncarneerde trouweloosheid te worden.’ Zijn handelwijze was volgens hem ook staatsrechtelijk in orde – het koninklijk prerogatief zou niet worden doorkruist. Hij had de

Kamer immers niet verzocht een advies uit te brengen. Dat liet onverlet dat zij de vrijheid had een debat over de brief te houden en zich eventueel daarover kon uitspreken. Van Agt vreesde dat dit tot onrust en verdeeldheid zou leiden. 'Voor degenen die gekwetst worden door elke herinnering aan de vreselijke tijd van weleer moet een langdurige, hoog oplaaierende publieke discussie een zware beproeving zijn.'²⁷

Op 14 januari probeerde Van Agt zijn collega's er opnieuw van te overtuigen dat zijn voorstel de minst slechte optie was. Udink waarschuwde hem voor emotionele taferelen, een motie tegen vrijlating en een regering die – om gezichtsverlies te voorkomen – tóch zou besluiten 'de drie' vrij te laten. Op verzoek van Geertsema kwam het tot een stemming: twaalf ministers waren voor vrijlating en twee tegen. Twee ministers waren afwezig.²⁸ Pas op 11 februari presenteerde Van Agt de ministerraad een conceptbrief aan de Tweede Kamer – intussen was er op ambtelijk niveau blijkbaar wekenlang doorgevochten. In de brief werd een voorkeur voor de weg van gratie uitgesproken. Besloten werd de brief te versturen. Geertsema, De Koster en Boersma lieten in de notulen aantekenen dat ze tegen dit besluit waren.²⁹

Opnieuw liet Justitie er geen gras over groeien. Drie dagen later lag het draaiboek voor de vrijlating al klaar. Op 24 februari zou het debat plaatsvinden, de volgende ochtend zou de ministerraad zich uitspreken vóór gratie en om twaalf uur 's middags diezelfde dag zou een koerier met het concept-koninklijk besluit naar Montreal vertrekken, waar koningin Juliana zich bevond. Deze zou na de ondertekening direct terugkeren, waarna 'de drie' in de nacht van 27 op 28 februari de grens over zouden worden gezet. Minister Schmelzer zou hierover de Duitse ambassadeur inlichten en afspraken maken over het contact aan de grens.³⁰

Dit schema schoof een paar dagen op door het besluit van de vaste Kamercommissie van Justitie een openbare hoorzitting te organiseren. Fischer, Aus der Fünften en Kotälla dachten toen dat het niet lang meer zou duren voordat ze zouden worden vrijgelaten. De kloosterzuster die 'de drie' wekelijks bezocht, had voor elk van hen al een koffer gekocht.³¹

Van Agt wist dat 'de drie' er vast van overtuigd waren dat het dit keer, na zoveel jaren wachten, zou lukken. Hij werd per brief op de hoogte gehouden door hun geestelijke verzorger, Ernst Wilm, prominent theoloog en protestants kerkleider. Wilm had tijdens de oorlog enige jaren in gevangenschap in Dachau doorgebracht – in zijn preken had hij zich tegen Hitler gekeerd – en was na zijn pensionering in 1970 speciaal belast met de geestelijke verzorging van de laatste in het buitenland

gedetineerde Duitse oorlogsmisdadigers: drie in Breda en twee in Gaeta, Italië (W. Reder en H. Kappler). Op 24 januari schreef hij Van Agt dat 'de drie' goede hoop hadden. Ze volgden het optreden van Van Agt met grote spanning. 'Ik kon hun hoop niet intomen, maar ik heb de mannen gevraagd geduld te hebben, nadat ze al zo lang hebben gewacht. Indien echter ook deze keer hun verwachtingen weer niet in vervulling gaan, vrees ik een ernstige psychische instorting.'³²

Begrijpt u nu waarom ik huil?

Op 16 februari 1972 stuurde Van Agt zijn brief naar de Kamer: verdere voortzetting van de straf van de drie van Breda kon, na bijna 27 jaar, 'geen in onze strafrechtspleging erkend doel' meer dienen. Gratiëring was ook conform gelijklopend rechterlijk advies. Eerder die dag hadden Van Agt en Biesheuvel zich er, zoals gezegd, bij de verschillende fractieleiders van overtuigd dat het kabinet kon rekenen op een Kamermeerderheid.

Daarna ging het helemaal mis. In de twee weken tussen het verschijnen van de brief en het Kamerdebat werden in de pers en op radio en televisie alle registers opengetrokken. Het voornemen 'de drie' vrij te laten kreeg elke dag intensieve aandacht en wekte hevige emoties op. Het was alsof de berechting nog eens werd overgedaan, dit keer als volksgericht.

De eerste aanzet daartoe was het besluit van de vaste commissie van Justitie een openbare hoorzitting te organiseren. Volgens voorzitter Geurtsen was daarbij beslissend de opmerking van commissielid Goudsmit dat de slachtoffers tot dan toe 'nooit de gelegenheid (hadden) gehad het doorstane leed in de volksvertegenwoordiging ter sprake te brengen'.³³

Op 23 februari, de dag vóór de hoorzitting, werd de documentaire *Begrijpt u nu waarom ik huil?* van Louis van Gasteren in Nieuwspoorst vertoond aan tientallen Kamerleden. Van Agt was daarbij aanwezig. De film was opgenomen in 1969 en oorspronkelijk bedoeld voor hulpverleners en studenten medicijnen en psychologie. Een concentratiekampslachtoffer werd onder medisch toezicht behandeld met LSD en sprak vrijuit over zijn oorlogservaringen en zijn angsten. Beelden van de sessie werden afgewisseld door commentaar van hoogleraar psychiatrie Jan Bastiaans, de behandelende arts, en beelden uit concentratiekampen. Een sobere film die de kijker direct en krachtig confronteerde met intiem leed.

patiënt: Begrijpt u nu waarom ik huil?

arts: Omdat u zich verlaten voelt door de hele wereld die u niet begrijpt.

patiënt: Maar niet door hun schuld. Hun voorstellingsvermogen schiet tekort.

pvda-Kamerlid Piet de Ruiters vertelde het *Algemeen Dagblad* dat hij, na het zien van de film, niet meer wist wat hij doen moest. Door de brief van Van Agt voelde hij zich min of meer tot een oordeel gedwongen. Hij was zich de laatste weken ook ‘psychisch wat labiel’ gaan voelen. De confrontatie, via de film, met het postconcentratiekampsyndroom had het dilemma alleen maar groter gemaakt: ‘Je geeft die dertig- tot veertig-duizend slachtoffers een nieuwe optater door die drie vrij te laten. (...) Vrijlating kan voor die mensen betekenen: hebben we het dan toch verloren?’ In hetzelfde stuk – gepubliceerd op de dag van de hoorzitting – werd geschat dat een kleine Kamermeerderheid nog steeds vóór vrijlating was.³⁴

Van Agt zag de noodzaak niet van een hoorzitting. De bedoeling daarvan zou moeten zijn de Kamer nadere informatie te verschaffen. ‘Maar dat alles openbaar maken en rechtstreeks op tv uit te zenden, diende een geheel ander doel. Dat voegde niets toe aan de verstrekking van informatie aan de leden van de Tweede Kamer, maar had tot feitelijk en voorspelbaar – en misschien zelfs door sommigen ook wel bedoeld – effect om onmetelijke commotie in het land teweeg te brengen’, aldus Van Agt achteraf. En over de hoorzitting:

Die had op zichzelf al de potentie dat het commotie zou veroorzaken. Maar dat werd tienvoudig toen de commissie besloot de hoorzitting openbaar te houden én op tv te laten uitzenden. Toen beseften wij in de ministerraad al: dat gaat fout. Want dat opende natuurlijk de mogelijkheid dat de explosies van emoties en treurnis en verdriet en wanhoop en vertwijfeling die zouden worden uitgeschreeuwd door overlevenden, door nabestaanden, door andere geharnaste tegenstanders x-voudig zouden worden uitvergroot – optisch en akoestisch – voor het Nederlandse volk.

En daar is toen nog bijgekomen de film *Begrijpt u nu waarom ik huil?* van Louis van Gasteren en het optreden van Bastiaans. Die was toen een sleutelfiguur, de nagenoeg onfeilbare in de wereld van het kz-syndroom. Bastiaans heb ik spontaan bij mij uitgenodigd in de aanloop naar dit Kamerdebat, teneinde hem te raadplegen. In dat gesprek op mijn ministerskamer, waar we met z’n tweeën zaten, heeft hij mij toen gezegd: ‘Minister, het zal heel veel pijn doen. Het doet nu al heel veel pijn en het doet kwaad bij mijn mensen, maar als ik het allemaal overzie geloof ik toch dat – omdat deze

kwestie om de zoveel jaar wordt opgerakeld in de publiciteit en mijn mensen opnieuw die miserie wordt aangedaan – psychische wonden telkens opnieuw worden opengemaakt, en dan zeg ik: minister, maak er maar een eind aan. Het doet even hevig pijn, maar dan zijn we er van af.’

En dan treedt Bastiaans op bij de vertoning [in Nieuwspoort] van *Begrijpt u nu waarom ik huil?* en dan zegt hij aan het gretige journaal dat hij niet begrijpt waarom de minister zulk een besluit heeft kunnen voorleggen. Dat was voor mij een enorme schok, dat was een van de grootste klappen die ik in die periode heb opgelopen.³⁵

De zitting vond plaats op 24 februari 1972 in de plenaire zaal van de Tweede Kamer en duurde de hele dag. Vertegenwoordigers van 39 groeperingen deden hun verhaal. Daaronder diverse joodse organisaties, verenigingen van overlevenden van concentratiekampen (het Nederlands Auschwitz Comité; het Comité Vrouwen van Ravensbrück), organisaties van oud-verzetslieden, Pax Christi, reclasseringsverenigingen en de Coornhertliga. Ooggetuigen vertelden hartverscheurende verhalen uit concentratiekampen. Het voormalige verzet roerde zich heftig op de publieke tribune. ‘Fascist’ en ‘nsv’er’, klonk het als een voorstander van vrijlating aan het woord was. En dat alles werd ook uitgezonden.³⁶

Bastiaans’ getuigenis tegen vrijlating was indrukwekkend. Hij baseerde zich naar eigen zeggen op een analyse van wat de laatste weken was gebeurd. Bastiaans refereerde aan een gesprek dat hij de dag ervoor met Van Agt had gehad – na de vertoning van de film van Van Gasteren. De minister ging uit van een rechtsstaat waarin een bepaalde straf na zekere tijd zinloos werd. De medicus en de psychiater moesten volgens Bastiaans vooral letten op de geestelijke volksgezondheid. De slachtoffers hadden behoefte aan fundamentele zekerheid. Hij schatte hun aantal op 30.000. Voor de meesten van hen was de periode 1940-1945 onvoltooid verleden tijd. Velen leden aan een postconcentratiekampsyndroom. ‘Wat zij ervaren hebben en hoe zij gefixeerd zijn in de oorlogsellende hebben de Kamerleden gisteravond kunnen zien bij de vertoning van de film “Begrijpt u nu waarom ik huil”.’ Voor het grootste deel van de groep kwam vrijlating neer op ‘hernieuwde smaad, belediging en onzekerheid’. Niet vrijlaten was voor hen de beste behandeling, aldus Bastiaans.³⁷

Hoogleraar strafrecht Louk Hulsman sprak zich namens de Coornhertliga uit voor vrijlating. ‘Ik meen dat ik mijn standpunt moet bepalen los van emotie’, begon hij en daarmee stuitte hij meteen op een muur van onbegrip. Hulsman stelde onder meer dat de straf niet onevenredig mocht zijn en niet langer mocht duren dan doelmatig was. Levenslang

had in dit geval geen enkele preventieve werking meer en diende ook de conflictoplossing niet. Alle verdere afwegingen waren volgens Hulsman subjectief. Op dat moment was hij al enige malen uitgejouwd. Vanaf de tribune was geroepen 'Zwerver!' en 'Ze huilen nog steeds om hun papa en mama'. Hulsman vervolgde: 'Het niet verlenen van gratie zou, op grond van overwegingen van consistency, die in het strafrechtelijke apparaat een rol spelen, een remmende invloed uitoefenen op de vernieuwingsbeweging, die in het strafrecht is ingezet en waarvan het van een groot belang is ...' De zin kon niet worden afgemaakt. Het rumoer en geroep werden zo erg, dat commissievoorzitter Geurtsen, die de hoorzitting leidde, zich genoodzaakt zag de zitting te schorsen.³⁸

Het pleidooi voor humanisering – de lijn-Van Agt – werd overschreeuwd. De ontzetting was de Kamerleden van de gezichten af te lezen. Geurtsen begaf zich naar het balkon en probeerde de gemoederen tot bedaren te brengen. Later schreef hij hierover: 'Op de tribune trof ik een totaal gebroken man aan, die bleef herhalen: "Ze hebben mijn vrouw en kinderen vermoord." Op dat moment bezweek mijn geloof in de zuivere juridische ethiek. Ik realiseerde me, dat mijn juridisch geweten het niet kon rechtvaardigen de ellende van de slachtoffers nog te vergroten.' Geurtsen veranderde op slag van voor- in tegenstander.³⁹

De overweldigende emoties maakten het onmogelijk tot een weloverwogen oordeel te komen. Na afloop van de zitting vroeg Van Schaik het debat uit te stellen. Veel Kamerleden zouden niet kunnen beslissen omdat ze werden bedreigd. Roethof bevestigde later in zijn memoires dat hij en zijn vrouw persoonlijk bedreigd waren.

Van Agt likte zijn wonden op 25 februari in de ministerraad. De Kamer had hem toegezegd soberheid te betrachten, maar daarvan was geen sprake geweest. Hij beklagde zich over Bastiaans, die in *De Tijd* van 19 februari nog verklaard had: 'Vrijlating is voor (mijn) patiënten uit medisch-psychologisch oogpunt het minste kwaad' en op de hoorzitting helemaal om bleek. Schmelzer had respect voor Van Agt, die in Nieuwspoort Van Gasterens film bekeken had en daarover met Bastiaans in discussie was gegaan. Minister Engels (CRM) meldde dat de VARA de film op tv wilde uitzenden. De raad kon dat niet verbieden.⁴⁰

Op 25 februari vond ook de jaarlijkse herdenking plaats van de Februaristaking. Die kwam volledig in het teken te staan van de drie van Breda: 15.000 mensen demonstreerden in Amsterdam tegen vrijlating. Drijvende kracht daarachter was het Centraal Orgaan Voormalig Verzet en Slachtoffers, een op 18 februari 1972 opgerichte bundeling van belangengroepen met als belangrijkste doelstelling dat 'de drie' nooit zou-

den vrijkomen. Voor het eerst waren daarbij ook communistische organisaties betrokken. Van Agt had zelfs de aloude politieke tegenstellingen weggevaagd! Op 26 februari zond de VARA *Begrijpt u nu waarom ik huil?* uit. Nadat de Kamer ermee bewerksteld was, werd de film bewust ingezet om de publieke opinie te mobiliseren.⁴¹ De film speelde een sleutelrol, zowel direct als indirect. Slachtoffers kregen eindelijk erkenning van de politiek én van de Nederlandse bevolking.

Ook privé liet de affaire Van Agt niet onberoerd. Hij kreeg – net als andere voorstanders van vrijlating – stapels dreigbrieven. Ten departemente werd overwogen een waakhond te stationeren in het huis van de minister, maar dat bleek niet mogelijk zonder begeleider. Al op 18 februari kreeg hij een lijfwacht. Vanaf dat moment overnachtte hij in steeds wisselende hotels. ‘Ik sluip als een dief in de nacht door Den Haag, van hotel naar hotel’, zei hij indertijd in een interview. Zijn *bodyguards* begeleidden hem zelfs naar Nijmegen. In het begin was dat leuk voor de kinderen, maar het werd erger toen die thuis werden geconfronteerd met briefkaarten beplakt met foto’s van hun vader waarop met rode pen kogelgaten waren getekend, en met auto’s die in de straat dreigend heen en weer reden.

Op 28 februari – de dag vóór het Kamerdebat – meldde de politie dat het niet langer vertrouwd was thuis te blijven, ondanks de bewaking. Frans van Agt herinnert zich dat nog:

Op een goede ochtend wees mijn moeder ons een wit volkswagentje aan dat wat verderop in de straat stond geparkeerd. Daarin zat politie die ons een beetje in de gaten hield. (...) Enige tijd daarna werden mijn zussen en ik door de directeur van de school uit de klas gehaald en vertelde hij ons dat wij een tijdje weg zouden gaan. Even later werden we door mijn moeder opgehaald en zijn wij enige weken naar Maastricht vertrokken. Daar logeerden we bij mijn oma. (...) Mijn ouders gingen overigens zeer ontspannen en laconiek om met het veiligheidsrisico.

Een jaar later bleek dat die spannende dagen de kinderen toch meer hadden aangegrepen dan hun ouders hadden gedacht. Vader ontdekte toen dat, als er geen oppas in huis was, zijn zoon van twaalf een hockeystick mee naar bed nam. ‘Als er dan gebeld werd en er kwamen onverlaten aan de deur, dan kon hij zo zijn zussen beschermen.’⁴²

De man met het krijtwhite, van emoties vertrokken gezicht

Het debat vond plaats op schrikkeldag in een grimmige sfeer. Het Kamergebouw leek een belegerde vesting. Op het Binnenhof droegen demonstranten bordes met namen van concentratiekampen met daarachter het aantal slachtoffers, en spandoeken met leuzen als 'Slaap zacht Van Agt. Duizenden kunnen het niet' en 'Barmhartigheid zonder gerechtigheid: een goedkope zaak'. Rabbijnen zongen er tussen biddende joodse jongeren. Van Agt arriveerde onder zware bewaking. Biesheuvel kwam tien minuten later. Terwijl de premier over het Binnenhof liep, werd hij uitgemaakt voor moordenaar, fascist en ploert. Van Agt zag dat hij 'helemaal kapot' het Kamergebouw binnenkwam.⁴³

Dertien uur zou het debat duren, rechtstreeks te volgen op radio en tv. De minister van Justitie beperkte zich in zijn eerste termijn tot het opnieuw weergeven van de overwegingen van het kabinet. Hij ging nog niet in op gestelde vragen en maakte gebruik van tevoren opgeschreven weloverwogen formuleringen. Van Agt begon aldus:

In deze vergadering klinken nog de woorden na die hier donderdag zijn gesproken. Een afschuwelijk verleden brak door. De ontreddering die een onvoorstelbaar misdadig systeem door de handen van zijn vele helpers teweeg heeft gebracht, was in ons midden. Met verbijstering hebben wij dit ervaren. Dat er na zoveel jaren nog nood en leed is uit gruwelijke ervaringen van toen, wisten wij allen, maar dat die nood en dat leed nog zo hevig zijn en zozeer kunnen worden geïntensiveerd door hetgeen aan destijds herinnert, was helaas aan veel Nederlanders niet bekend.⁴⁴

Van Agt kondigde aan dat hij verdere mogelijkheden tot behandeling van slachtoffers zou onderzoeken en steunen. Toch hield hij vast aan zijn standpunt dat de rechtsstaat eiste dat een straf waarmee verder geen redelijk doel meer te bereiken viel, beëindigd werd. 'De moeilijke beslissingen over het opleggen en gaande houden van vrijheidsstraffen zijn in ons bestel toevertrouwd aan daartoe bij de Grondwet en wet aangevozen staatsorganen en niet aan de gevoelens in ons volk, hoe invoelbaar deze ook mogen zijn.'

Bij een deel van de Kamer wekte Van Agt irritatie op. Allereerst doordat hij wees op een uitlating van de patiënt uit *Begrijpt u nu waarom ik huil?* – de man zou geen behoefte meer hebben zijn beulen te treffen. Marcus Bakker (C/PN) sprak er schande van dat de minister de film als

kroongetuige aanhaalde. Daarnaast schonk Van Agt te weinig aandacht aan een motie van het Kamerlid Voogd tegen gratiëring. De pvda'er kwam daarmee al in eerste termijn – vrij ongebruikelijk. De minister verklaarde zich kortweg tegen de motie omdat de Kamer dan 'zou plaatsnemen op de zetel van de Kroon'. Opmerkelijk was dat Van Agt aan het slot zelf refereerde aan zijn ariër-blunder. Dat 'onzalig woord' was op hol gegaan in de publiciteit. 'Nu blijkt pas hoevelen in het land nog door dat woord zijn gekwetst.' Hij sloot af met:

Afgelopen vrijdag schreef een joodse vrouw uit Arnhem mij onder andere deze aangrijpende zin: 'Deze woorden willen ook zijn woorden van zorg om een mens die op het punt staat zijn ziel te belasten door een besluit waarvan de consequenties niet zijn te overzien en dat hem ongetwijfeld tot aan het einde van zijn dagen zal blijven kwellen.' Mijnheer de voorzitter! Ik ben werkelijk aangegrepen door de fundamentele menselijkheid van dit appel. Ik moet daarop een authentiek antwoord geven. Dat heb ik gepoogd, door uit te dragen wat ik in geweten, zoekend naar de minste der kwaden geboden acht. Ik ben mij diep bewust van mijn tekort. Ik kan niets uitwissen, niets helen. Ik kan slechts trachten recht te doen.

Voogd diende daarop een gewijzigde motie in, die de regering in ernstige overweging gaf haar in Van Agts brief van 16 februari 1972 aangeduide voornemen niet ten uitvoer te brengen. Uit de reactie van de Kamer werd verder duidelijk dat velen Van Agts betoog te kil en afstandelijk vonden. Hij was er zelf van uitgegaan dat hij zou kunnen volstaan met het afleggen van een verklaring, zonder dat er een normaal debat zou volgen.⁴⁵

Ruim na middernacht kwam Biesheuvel aan het woord. Hij wilde niet vooruitlopen op wat de regering zou doen als de motie werd aangenomen. Verder moest hij zich vooral verweren tegen het verwijt dat hij de indruk had gewekt dat de regering al een besluit had genomen: er was wél een standpunt, maar geen beslissing. Biesheuvel benadrukte de boodschap te hebben begrepen dat het leed van de slachtoffers zwaarder moest wegen. Dat nam hij mee naar het kabinet. Na afloop van het debat zou door de pers signaleerd worden dat de regering op dat moment voor het eerst begon te schuiven.

In zijn repliek verontschuldigde Van Agt zich dat hij in eerste termijn misschien de indruk had gewekt niet te hebben geluisterd of onvoldoende oog te hebben gehad voor het leed van de slachtoffers. Hij vond het tragisch 'dat mensen die het hart op de goede plaats hebben

elkaar zo zeer kunnen misverstaan'. Het was volgens hem niet mogelijk de misdaden van Fischer, Aus der Fünten en Kotälla te vergelden. Tenuitvoerlegging tot de dood toe was ook niet het juiste middel. Daarvoor was hun schuld te groot. Hij erkende dat gelijktijdige vrijlating groot leed kon toebrengen aan de slachtoffers. Daartegenover stond dat wonden telkens weer zouden worden opengereten bij nieuwe gratieverzoeken.

Rond drie uur 's nachts werd de motie-Voogd aangenomen met 85 stemmen tegen 61. Onder de voorstemmers bevonden zich onder meer Hans van Mierlo, Jan Pronk, Max van der Stoel, Jan Terlouw, Ed van Thijn, Den Uyl en Wiegel, en onder de tegenstemmers Aantjes, Roethof en Anne Vondeling. Henk Koning was de enige vvd'er die tegen stemde, zij het met tranen in zijn ogen.⁴⁶ De voorzitter sloot de vergadering en Van Agt maakt zich snel uit de voeten.

Het debat over de drie van Breda was een van de grootste politieke nederlagen uit zijn carrière. Had die nederlaag voorkomen kunnen worden? In onderstaande tabel wordt Biesheuvels schatting van het aantal Kamerleden dat tegen vrijlating was vergeleken met de uiteindelijke stemming in de grootste fracties:

<i>partij</i>	<i>zetels</i>	<i>'tegen' 16 febr.</i>	<i>'tegen' 29 febr.</i>
PvdA	39	meerderheid	29
KVP	35	vrijwel niemand	6
VVD	16	krimpene meerderheid	14
ARP	13	twee à drie	4
D'66	11	twee	9
CHU	10	niemand	2
DS'70	8	drie à vier	7
CPN	6	niet genoemd	6

Als Van Agt jaren later dit lijstje onder ogen krijgt, reageert hij hoofdschuddend: 'Bij de PvdA kwamen steeds meer tegenstanders. We dachten maximaal 20, het werden er 29. De KVP verloor toch ook nog zes mensen onderweg. En zie, de CHU raakte er twee kwijt ... D'66, totaal omgedraaid! En zo gaat dat maar door. Ja, een triestigheid van jewelste.'⁴⁷

Wat ging er fout voor Van Agt? Volgens Grosheide zat er te veel tijd tussen de brief en het debat. Daartussen vond de omslag plaats, vooral

door toedoen van de hoorzitting. Dat kon Van Agt niet worden aangerekend – het was een besluit van de Kamer – maar het was wél het gevolg van zijn toezegging.⁴⁸ Opmerkelijk was dat zes *KVP*'ers, vier *ARP*'ers en de *SGP*-fractie (drie leden) zich alleen achter de motie-Voogd opstelden vanwege het vermeende collectieve karakter van de gratiëring. Van Agt bleef tot het laatst ontkennen dat daarvan sprake was. Toch was dat niet voldoende en bleef er voor die dertien nog genoeg ruimte over om zich te kunnen verschuilen achter de term 'collectief'. Verder liet de minister zich in eerste instantie te negatief uit over de motie-Voogd en toonde hij zich te veel de formele jurist. Daarmee joeg hij een deel van de Kamer tegen zich in het harnas.

Het debat maakt van Van Agt in één klap een bekende Nederlander. In een groot artikel in *Elsevier* van 11 maart 1972 werd hij aldus geïntroduceerd:

Nederland heeft hem de afgelopen dagen leren kennen als de man met dat krijtwhite, van emoties vertrokken gezicht, die achter de regeringstafel in elkaar leek te schrompelen onder het parlementaire en buiten-parlementaire geweld op het Binnenhof, als de man die dank zij de aanwezigheid van de grote, stoere premier Barend Biesheuvel niet werd vermorzeld door een geladen Tweede Kamer.⁴⁹

Met vuile handen terug bij af

Onmiddellijk na het debat werd er gespeculeerd over het aftreden van Van Agt – er circuleerden zelfs namen van opvolgers – maar Biesheuvel hield zijn minister de hand boven het hoofd. *Trouw* – oud-verzetskrant en lijfblad van de *ARP* – roemde het optreden van Van Agt. De minister had het kabinetsstandpunt 'met grote waardigheid en integriteit' verdedigd: 'Hij heeft de afgelopen weken, bij al zijn onervarenheid, zich laten kennen als een man van karakter en beleid. De redelijkheid en rechtvaardigheid gebieden dat deze minister blijft zitten. Tenzij het voor de gemoedsrust van de heer Van Agt beter is dat hij gaat.'⁵⁰

Wat nu? Moest de regering vasthouden aan haar voornemen tot vrijlating – tegen de wens van de Kamer – of terugkrabbelen en gezichtsverlies lijden? Eerst informeerden Biesheuvel en Van Agt de koningin. 'In dat gesprek heerste een eensgezinde mismoodigheid', herinnert Van Agt zich, 'omdat ook de koningin zeer voor vrijlating geporteerd was geweest en ook zij zich wel realiseerde dat dat na het debat een illusie

was geworden'. Toch had de ministerraad op 3 en 4 maart 1972 maar liefst 21 uur nodig om tot die conclusie te komen.⁵¹

Tijdens die marathonzitting bleek dat Van Agt nog steeds overtuigd was van zijn gelijk. Maar hij moest vaststellen dat hij het niet gekregen had. Hij vond het onaanvaardbaar als het kabinet verder niets zou ondernemen: de geloofwaardigheid van de minister van Justitie moest niet al te zeer worden aangetast. Op zijn departement was zelfs een voorstel uitgewerkt alleen Fischer te gratiëren vanwege diens slechte gezondheid. Daaraan bleken te veel haken en ogen te zitten. Uiteindelijk werd besloten af te zien van het plan 'de drie' gelijktijdig in vrijheid te stellen. Het kabinet handhaafde de stelling dat hun gevangenschap geen erkend strafrechtelijk doel meer diende, maar gaf toe dat in deze bijzondere gevallen meer rekening moest worden gehouden met sociaal-psychologische factoren. Het koninklijk prerogatief individuele gratie toe te passen bleef overeind. Er zou een nader onderzoek worden ingesteld naar de psychische en fysieke conditie van elk van 'de drie'. Een speciale commissie – met vertegenwoordigers van de slachtoffers – zou de regering hierover gaan adviseren.⁵² In feite werd de zaak daarmee voor lange tijd dichtgetimmerd.

Intussen stroomden bij Van Agt de reacties binnen. vvd-senator Harm van Riel liet hem weten: 'Politiek – constitutioneel – heb ik voor Uw beleid geen goed woord over.' Toch had hij bewondering voor Van Agt als 'denkende en voelende mens'. Het debat was een spektakel 'dat in mijn ogen tot in lengte van jaren fataal werken zal. Ik vrees dat de kwestie van de "drie van Breda" inderdaad min of meer een mijlpaal in onze geschiedenis betekent', aldus Van Riel. Oud-premier De Jong schreef: 'Afgezien van de m.i. onjuiste toezegging in het begin, hebt U vanaf dat moment het gehele vraagstuk voortreffelijk behandeld.'

Oud-collega Jan Leyten uit Nijmegen drukte zijn bewondering voor Van Agts 'indrukwekkende getuigenis' uit in een citaat uit *Grondwetherziening en eensgezindheid* van Groen van Prinsterer: 'De heilrijke kracht van een geneesmiddel moge onwedersprekelijk wezen, er kunnen redenen zijn waarom het toedienen er van onmogelijk wordt, daaronder mag onwil en tegenzin van de kranke worden geteld.' De Nijmeegse psychiater Anna Terruwe stuurde Van Agt een uitvoerige analyse. Zij koos partij voor de slachtoffers. Gratiëring tastte hun gevoel van zelfwaarde aan en leidde tot een vergroting van fundamenteel menselijk leed. Ze oordeelde niettemin gunstig over het debat en over de minister.

De Kamer als volksvertegenwoordiging haar plaats kennend mocht werkelijk zijn zoals ze op dat moment was: ontstemd, verontwaardigd, geëmotioneerd, getuigend negatief en positief. Het moge alles een levende basis zijn voor een grotere band onder het Nederlandse Volk. Want het was in werkelijkheid diepe bevestiging, geschonken en ontvangen. De minister van Justitie zeide dat het zo erg was en wel het ergste dat de mensen die allen toch het hart op de goede plaats hebben elkaar zo misverstaan. En inderdaad: ze konden elkaar te weinig bereiken. Hiermee gaf de minister van Justitie inderdaad het meest desastreuze probleem aan (...) namelijk het gegeven dat de alleen-maar-goedwillende mens dit goed-willen niet kan verwezenlijken (...).⁵³

Van Agt raakte er al snel van doordrongen dat hij altijd zijn handen zou vuilmaken, welke beslissing hij ook nam. 'Een wezenlijk tragische situatie', analyseerde hij zelf in 1974. 'Wat zich aan mij voordeed als een onvermijdelijk resultaat van toepassing van in onze rechtstaat aanvaarde beginselen, (kon) niet worden verwezenlijkt, zonder mensen, die al zoveel geleden hadden, opnieuw te verwonden.' Daarnaast speelde volgens hem bij zijn tegenstanders ook een gevoel van schuld mee over het eigen falen tijdens de bezetting.⁵⁴

Dat de latente emoties zich zo intens zouden manifesteren, geactiveerd door de hoorzittingen op tv en de film *Begrijpt u nu waarom ik huil?*, had ook niemand kunnen voorzien. 'De verlamme verbijstering die dit veroorzaakte in 1972 heeft nog lang doorgewerkt', aldus Van Agt ruim dertig jaar na dato. Heerma van Voss signaleerde in 1975 al dat het debat blijvende schade toebreacht aan de strafrechtelijke vernieuwingsbeweging. De nieuwe theorieën van de Coornhertliga en Hulsman – met wie Van Agt sympathiseerde – schoten in dit geval tekort.⁵⁵ 'De drie' werden min of meer buiten de rechtsstaat geplaatst. Levenslang in quarantaine, ter voorkoming van extra psychisch leed bij de tienduizenden die de concentratiekampen hadden overleefd.

Van belang was dat het debat leidde tot een omslag in het denken over oorlogsslachtoffers, vooral de joodse oorlogsslachtoffers. Ze werden voortaan serieus genomen; meer dan voorheen het geval was geweest. Bijzondere sociale en medische voorzieningen werden in het leven geroepen.⁵⁶ Van Agt zelf kreeg een flinke dreun, politiek én persoonlijk. Uit de notulen van de ministerraad en de *Handelingen* van de Kamer blijkt ook dat hij steken had laten vallen. Gebrek aan ervaring wellicht. Had hij moeten voorzien dat de door de Kamer georganiseerde op tv uitgezonden hoorzitting een beslissende invloed op de einduitkomst zou

hebben? Hij had de steun van de Hoge Raad, het kabinet en in eerste instantie ook van een ruime meerderheid in de Kamer. Binnen twee weken was de zaak verloren, en Van Agt politiek ontgroend.

Het onderzoek naar de conditie van 'de drie' leidde in de praktijk tot niets. Ze bleven zitten, de rust keerde terug en de kwestie belandde in een politieke impasse. Kotälla overleed uiteindelijk in gevangenschap op 31 juli 1979, Aus der Fünten en Fischer kregen gratie in 1989. Ze werden, hoogbejaard inmiddels, vrijgelaten en stierven binnen enkele maanden, kort na elkaar.

De drie van Breda vormen een smet op de Nederlandse rechtsstaat en de geschiedenis van zijn bijzondere rechtspleging.⁵⁷ Zij zijn ook een smet op het blazoën van Van Agt. Hij bleef na het echec aan als minister en zou in deze verloren zaak zijn nek niet meer uitsteken. Wim Nouwen, zijn oud-student die optrad als advocaat van Kotälla, schreef in april 1974 in een brief aan de Hoofdaalmoezenier bij Justitie:

Ik geloof niet dat het veel zin heeft nogmaals de minister van Justitie omtrent de eertijdse gang van zaken persoonlijk in te lichten. Ik zie Van Agt nog wel geregeld en spreek dan altijd wel over het tragische lot van Joep [Kotälla]. Ik geloof echter dat door de politieke druk de minister niet zijn eigen overtuiging – dat gratie verleend behoort te worden – zal doordrukken. Ik heb niet erg veel vertrouwen in het kabinet [Den Uyl], dat dacht ik meer dan het vorige eropuit is de populariteit van het volk te blijven houden.⁵⁸